

KRONIEK

TIJDSCHRIFT HISTORISCH AMERSFOORT

JRG 21 • NR 4 • DECEMBER 2019

**Nieuw leven voor
spaarvarken**

NIEUWS

OVF in Vathorst

Amersfoort is méér dan de binnenstad: dat geldt óók voor de Oudheidkundige Vereniging Flehite. Zo waren er de afgelopen maanden veel activiteiten in Vathorst om de geschiedenis van dit stadsdeel onder de aandacht te brengen. Excursies naar het thans afgesloten fantasiekasteel 't Hammetje hadden maar liefst zo'n tweehonderd deelnemers! Voor herhaling vatbaar.

ANNEMIEK HAKKERS

Open Monumentendagen

Gedurende de Open Monumentendagen werden bijna 20.000 bezoeken in de vijftig opengestelde panden geteld. Zo ontving de Sint-Joriskerk ruim 2000 bezoekers, terwijl de kleine Kuiperij aan de Hellestraat ruim 1500 mensen over de vloer kreeg. In de Mariënhof en het Oude Stadhuis vertelden de juniorgidsen met veel enthousiasme hun verhaal. Buiten de binnenstad kregen Villa Amersberg en de watertoren met een grote opkomst te maken.

Historische installatie

In beeld en geluid komt in Museum Flehite de ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse rechtsstaat tot leven. De historische installatie toont ook het koningsdrama tussen Johan van Oldenbarnevelt en prins Maurits, de rasbestuurder en de militair strateeg. De Amersfoortse actrice Stephanie Louwrier leidt de bezoeker door het verhaal, terwijl Johan en Maurits met elkaar in gesprek gaan. Ook voor hen die het verhaal al denken te kennen, is de installatie een vernieuwende presentatie van deze belangrijke episode in de vaderlandse geschiedenis.

Te zien t/m 5 januari 2020

HAROLD VAN DEN HAUTEN

Nationale Archeologiedagen

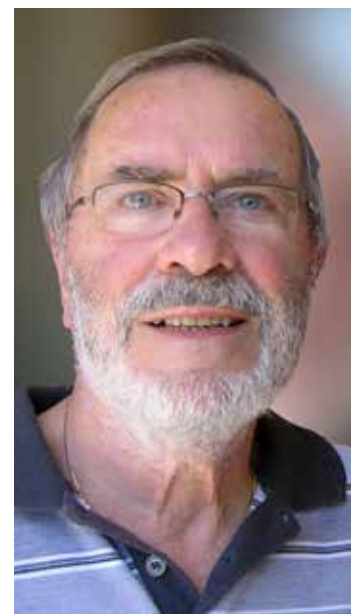
Jaarlijks keren ze terug: de Nationale Archeologiedagen. De lezingen over de Steentijd op vrijdagavond 11 oktober trokken een volle zaal. Stadsarcheoloog Maarten van Dijk gaf een overzicht van Steentijdvondsten in onze regio en regio-archeoloog Milo Verhamme sprak over de spectaculaire vondsten uit de Midde Steentijd bij de opgraving bij de Staringlaan in Soest.

Op zaterdag 12 oktober kwamen een kleine 200 bezoekers naar het Centrum voor Archeologie aan de westsingel. Archeologen waren daar onder meer bezig met het puzzelen van aardewerkscherven. Kinderen konden zelf Delfts Blauwe tegeltjes beschilderen, naar opgegraven voorbeelden.

In memoriam Willem Jacobus (Pim) van Tent (1935-2019)

In juni overleed Pim van Tent, provinciaal archeoloog van de provincie Utrecht. Tussen 1976 en 1985 was hij secretaris van de Oudheidkundige Vereniging en nauw betrokken bij de inrichting van de afdeling archeologie in Museum Flehite. Als provinciaal archeoloog was Van Tent verantwoordelijk voor tal van opgravingen in de regio, zoals het Merovingisch grafveld van Elst bij Rhenen. Ook vond onder zijn leiding de opgraving plaats van Oud-Leusden tijdens de aanleg van de A28. Van Tent was een bescheiden maar deskundig persoon die met zijn opgravingen een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de kennis over de oudste geschiedenis van Oost Utrecht.

B.G.J. Elias

INHOUD

4 Opgraving
Stovestraat

6 Jan Francken
in Amersfoort

8 Watertoren op
de Berg

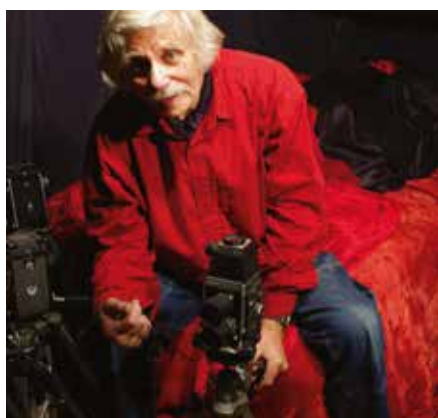
11 Archeologen
aan het werk

14 Was
getekend

17 Nieuw leven
spaarvarken

18 Atze
Haytsma

20 75 jaar
Vrijheid

21 De fascinatie
22 De schenking
23 Nieuwe boeken
24 Agenda

Omslagfoto: Spaarvarken (zie p.17), foto Arnold Korste

MEER DAN HERBERG ALLEEN

Vleselijk vermaak in Het Valkje?

Archeologische vondsten aan de Stovestraat doen vermoeden dat de voormalige herberg Het Valkje aan de Valkestraat ooit wellicht een ‘oneerlijke herberg’ was, waar je niet alleen kon eten, drinken en slapen, maar ook seks kon kopen.

door TIMO D’HOLLOSY EN MATTIJS WIJKER

In de zomer van 2016 onderzochten de Amersfoortse stadsarcheologen een aantal aaneengesloten percelen tussen de Valkestraat en Stovestraat, op de plek waar de buurt jarenlang een buurttuin onderhield. Bronnen vermelden, dat hier van de 16e tot ver in de 19e eeuw herberg *Het Valckgen* heeft gestaan, ook wel *Het Valkje*, later *De Vergulde Valk* en *De Valk* genoemd. De vroegste vermelding van de herberg dateert uit 1598 en betreft een pand aan de Valkestraat.

HERBERG AAN DE VALKESTRAAT

Het was geen verrassing, dat de herberg tijdens het onderzoek ook daadwerkelijk werd aangetroffen. Een aantal funderingen, muren en poeren, een lemen vloer en een kelder vormden tezamen de resten van de herberg. Wel-

Majolica (pap-) kommetje, afkomstig uit een beerput bij de herberg, 1600-1650.

Resten van een van de stookplaatsen, ovaal/rond van vorm met afmetingen van 2,40 m x 1,70 m.

licht is de herberg ouder dan de bronnen aangeven en dateert deze, net als het pand, uit de 15e eeuw. Duidelijk was dat de herberg uitbreidde: zo werd halverwege de 17e eeuw ook het naastgelegen pand aan de noordwestzijde erbij getrokken. Uiteindelijk was de herberg in de 19e eeuw één groot complex tussen de Valkestraat en de Stovestraat.

CENTRUM VOOR ARCHEOLOGIE

In een herberg kon je eten, drinken en slapen. Er werd handel gedreven en je kon er bij een dokter terecht. De vele vondsten behorende bij de herberg illustreren deze verscheidenheid in gebruik. De grote hoeveelheid borden, bakpannen, kannen, koppen, wijnflessen en glazen en de meer dan 1000 fragmenten van tabakspijpen past niet bij een doorsnee huishouden. Verschillende medicijnflessen en zalfpotten duiden erop dat in herberg de *Vergulde Valk* ook inderdaad een dokter praktijk hield. De vondsten van munt-, stads- en sluitgewichtjes verwijzen naar handel; de gevonden kegelbal en dobbelsteen staan symbool voor spelen en gokken.

VERRASSING AAN DE STOVESTRAAT

De grote verrassing van het onderzoek lag aan de zijde van de Stovestraat. Hier kwamen de resten van twee vrij identieke middeleeuwse huizen tevoorschijn, gebouwd met een houtskellet op natuurstenen poeren en voorzien

CENTRUM VOOR ARCHEOLOGIE

vloer van aangestampte leem, zoals die voor woonhuizen gebruikelijk was. Een bakstenen vloer heeft als voordeel, dat deze een isolerende werking heeft, waardoor de baden langer warm blijven. Ook de kans op uitglijden is klein. Bovendien blijven je voeten schoon.

ROSSE BUURT?

Een stoof was vaak meer dan een gewoon badhuis. Behalve badgelegenheid en ontmoetingsplaats, was het ook een soort gezondheidscentrum waar onder andere adertelingen en wondbehandeling plaatsvonden. Maar ook voor prostitutie kon je in menig badhuis terecht. Hoerij was in de late middeleeuwen weliswaar verboden, maar de straffen erop waren niet zwaar en het werd zelfs, met enige regulering, gewoon toege-

staan. Amsterdam kende rond 1400 naast *hoerhuizen* ook *badstoven* en *stoven* waar prostitutie was toegelaten; enkele ontwikkelden zich tot ware bordelen. En ook herbergen leenden zich voor hoerij. Er bestonden 'oneerlijke herbergen', waar ook seks te koop was. De combinatie van een badhuis aan de Stovestraat en een herberg aan de Valkestraat doet het ergste vermoeden. Lag hier in de 16e eeuw de rosse buurt van Amersfoort?

Er is overigens geen onderbouwing in de archieven te vinden voor deze theorie. Wanneer de gedigitaliseerde Amersfoortse archieven worden doorzocht op 'prostitutie' levert dit – opvallend genoeg – enkel vermeldingen uit de 19e eeuw en later op. Vond hier vóór de 19e eeuw dan geen prostitutie plaats, of is het nooit benoemd?

STOOF

De vroegste vermelding van de Stovestraat (Stoofstraat) in Amersfoort dateert uit 1483. Een *stoof* of *stove* was in de middeleeuwen een openbaar badhuis. In feite verwijst het woord naar de stookplaats waar het water voor de baden werd verwarmd. Veel middeleeuwse steden, zoals Amsterdam, Maastricht, Gouda, Haarlem, Den Bosch, Brugge en Antwerpen, hebben een Stoof- of Stovestraat, waaraan ooit een badhuis stond. In de 15e en 16e eeuw zijn badhuizen in noordwest-Europa zó populair, dat er in Amersfoort ook zeker één of meerdere moeten zijn geweest. Dit ondanks dat er in de archieven niets van is terug te vinden. De stadsarcheologen gaan er nu van uit dat het gebouw aan de Stovestraat inderdaad een 15e-eeuws *badhuis* was. Niet alleen de straatnaam en de twee stookplaatsen zijn hier een aanwijzing voor, ook de aangetroffen vloer. Badhuizen hebben in de 15e eeuw namelijk vaak een (bak)stenen vloer, in plaatse van een

Interieur van een badstove uit *Tregelement der Gesontheit*, Brussel, 1514, prent Thomas van der Noot. Mannen en vrouwen nemen een bad in een houten tobbe. Ook wordt er gegeten en gedronken.

Tekening van een stookplaats. Uit het *Kamper stadsboek Decretum Dominorum*, 1462.

Timo d'Hollosy en Matthijs Wijker zijn archeoloog bij het Centrum voor Archeologie.

van een lemen vloer. Beide huizen dateren van rond 1400 en zijn in de 15e eeuw verbouwd tot één groot, bakstenen gebouw langs de Stovestraat. Het heeft een grote centrale ruimte, voorzien van een bakstenen vloer met een mooie vakverdeling, gevormd met platliggende en op hun kant geplaatste bakstenen.

Direct achter dit gebouw vonden de archeologen twee bakstenen stookplaatsen. Beide hadden oorspronkelijk de vorm van een sleutelgat; een ronde stookruimte, waarop een ketel heeft gestaan, met daarvoor een stookgang en een kleine, rechthoekige werkvloer. Ze dateren uit de 15e en 16e eeuw. Er zijn er echter geen vondsten gedaan, die de stookplaatsen aan een specifiek ambacht konden koppelen. Ook het historische bronmateriaal leverde geen aanknopingspunten op. Het is de straatnaam zelf, die de onderzoekers op het spoor bracht.

VERDERE ONTWIKKELINGEN

Met het buiten gebruik raken van de stookplaatsen in de 16e eeuw, lijkt ook het badhuis te zijn gesloten. In de 16e eeuw moesten, op last van de stadsbesturen, veel badhuizen in Europese steden hun deuren sluiten. Dit lijkt een gevolg te zijn geweest van onder andere een toename van infectieziektes als de pest, de groeiende overtuiging dat water de bron van veel ziektes was en een strengere kerkelijke moraal. Het valt ook samen met het verbod van keizer Karel V op het houden van bordelen en de groeiende invloed van calvinisten die prostitutie veroordeelden. De herberg aan de Stovestraat bleef echter tot in de 19e eeuw in bedrijf en had toen ook haar grootste omvang. Eind 19e eeuw sloot de herberg en werd het pand gebruikt door de Sociëteit De Vereniging, ook wel *Sociëteit 't Valkje* of *De Valk* genaamd. Nu staat hier het wooncomplex *De Valkhof*. ●

M. Hell, *De Amsterdamse herberg 1450-1800, geestrijk centrum van het openbare leven* (Nijmegen, 2017).

Jan Francken

Bijna tweehonderd jaar was het spoorloos, het originele dagboek van Jan Francken. Daarin beschrijft de knecht van Johan van Oldenbarnevelt de gevangenschap en terechtstelling van zijn meester in 1618-1619. De herontdekking van dit handschrift is misschien wel de grootste verrassing van het Oldenbarneveltjaar. Maar wie was deze Jan Francken eigenlijk? In Archief Eemland bleek meer informatie over de man te vinden.

door DIRK STEENBEEK

Jan Francken heeft roem verworven als trouwe dienaar van Johan van Oldenbarnevelt. Hij schreef een aangrijpend en zeer persoonlijk dagboek over diens gevangenschap en terechtstelling op het Binnenhof. Maar van Jan Francken zelf wisten we tot voor kort zo goed als niets. Onderzoek in de Amersfoortse archieven heeft uitgewezen dat het bestaande beeld van een scharrelaar die van het ene baantje in het andere rolde, bijgesteld moet worden. Maar het onderzoek heeft ook veel nieuwe vragen opgeroepen.

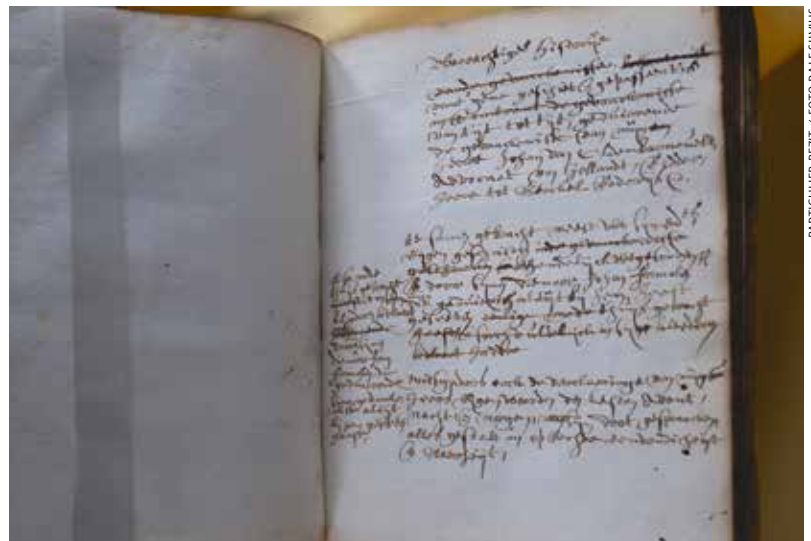
FAMILIE VAN OLDENBARNEVELT

Algemeen wordt aangenomen dat Jan Francken een jaar of 25 moet zijn geweest toen hij zijn dagboek schreef. Dit betekent dat hij rond 1595 moet zijn geboren. Waar dat was en wie zijn ouders waren is niet bekend. Wellicht was hij afkomstig uit Den Haag, de stad waar hij op 16 september 1620 in het huwelijk trad met Catharina du Mo(u)lin.

Evenmin weten we wanneer en hoe Jan Francken in contact is gekomen met Johan van Oldenbarnevelt, die hij tot diens dood trouw zou dienen. 'Hij heeft mij trouw en eerlijk gediend', schreef Oldenbarnevelt in zijn afscheidsbrief aan zijn vrouw en kinderen. 'Hij behoort u gerecommandeert te wesen omme hem [...] te vorderen tot een goede conditie'. Met andere woorden: help hem aan een goede betrekking. Die vond Francken

ARCHIEF EEMLAND

PARTICULIER BEZIT / FOTO RAALF SILVIUS

Eerste pagina van Jan Franckens dagboek.

enige jaren als secretaris van Willem, de jongste zoon van Johan van Oldenbarnevelt.

AMERSFOORT

Op 5 juni 1626 duikt Jan Francken voor het eerst op in de Amersfoortse archieven. Op die datum werd hij door het stadsbestuur voorgedragen als ontvanger van het huisgeld. Huisgeld was een belasting die werd geheven door en ten goede kwam aan de Staten van Utrecht en die te vergelijken is met de huidige Onroerende Zaakbelasting. In deze voordracht wordt Jan Francken genoemd als stadsmajoor, een functie waarin hij de supervisie had over de poorten en de poortwachters van de stad. Het benoemingsbesluit moet eerder dat jaar genomen zijn. In een getuigschrift uit 1636 wordt immers opgemerkt dat hij dan al tien jaar als wachtmeester in dienst is. Verantwoordelijk voor deze benoeming waren, net als voor die van de ontvanger van het huisgeld, de Staten van Utrecht.

WOONHUIS

Kort na zijn benoeming woonde en werkte hij in de Goodschalckstraat, in het huis genaamd *De Oude Munt*,

tegenwoordig Valkestraat 32. Hoe lang hij daar gewoond heeft is niet bekend, maar vijftien jaar later, op 7 juli 1641, kochten hij en zijn vrouw Catharina voor 1600 gulden een huis in de Muurhuizen, naast of vlakbij de Dieventoren. Die lokatie wordt duidelijk wanneer we ons verdiepen in de verkoper van het huis Brant van Slichtenhorst, luitenant-schout van Amersfoort. Deze Brant en zijn kort daarvoor overleden echtgenote Aeltgen van Wenckom werden in 1635 als lidmaat ingeschreven bij de Hervormde Gemeente Amersfoort. Als adres wordt daarbij genoteerd 'in de Muurhuizen, in de oude Lombert (Bank van Lening) bij het Gevangenhuys'. Brant van Slichtenhorst maakte uiteindelijk in Amerika naam als stichter van Albany, de hoofdstad van de Amerikaanse staat New York.

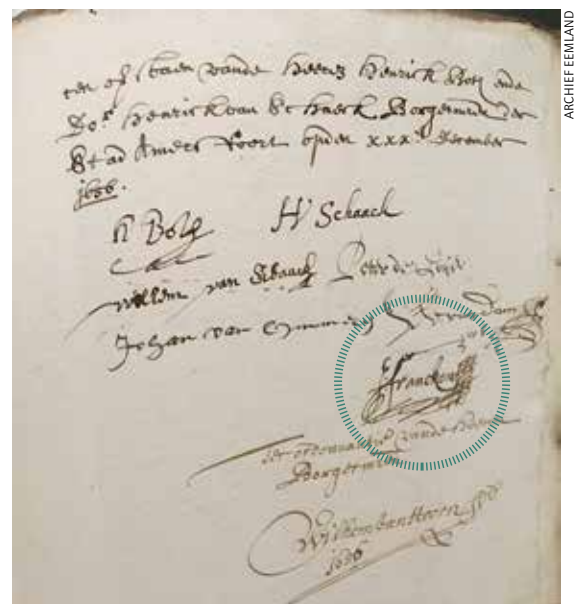
CATHARINA EN MARIA

Jan Francken en zijn vrouw hebben niet lang van hun nieuwe huis aan de Muurhuizen kunnen genieten, want in 1644 overleed Catharina. Hoewel dat niet terug is te vinden in de betreffende begraafadministratie, is ze vrijwel zeker begraven in de zuidbeuk van de Sint-Joriskerk. Hier had Jan Francken op 7 maart 1644 voor een bedrag van 50 gulden een graf gekocht. Hun huwelijk is zo goed als zeker kinderloos gebleven.

Na haar overlijden werd een boedelinventaris opge maakt. Jan Francken diende deze, blijkens een aantekening van 14 oktober 1644, in bij de Amersfoortse weeskamer. Helaas is het stuk niet in dat archief teruggevonden. Op 25 maart 1645, een jaar na het overlijden van zijn vrouw, trouwde Jan Francken voor de tweede maal, nu met Maria van de Bogaert, weduwe van de eveneens in 1644 overleden predikant Joannes Karskis.

FUNCTIES

Jan Francken was een man van aanzien geworden. Behalve stadsmajoor en ontvanger van het huisgeld was hij ook schout van Stoutenburg geworden, zoals blijkt uit de koopakte van zijn huis in 1641. De heerlijkheid Stoutenburg was eigendom geweest van Johan van Oldenbarnevelt tot zijn dood in 1619. In 1650 trad Francken toe tot het college van regenten van het Burgerweeshuis en een paar jaar later werd hij benoemd tot regent van het Bloklandsgasthuis. Deze functie was volgens de reglementen van dat gasthuis uitsluitend voorbehouden aan de 'gequalificeerde en bequaamste personen der stad'. Dat dit geen dode letter was, zien we aan zijn mede-regenten die als burgemeesters en schepenen tot de bestuurlijke elite van de stad behoorden.

Handtekening van Jan Francken.

Jan Francken op leeftijd, geportretteerd door Jan Lievens.

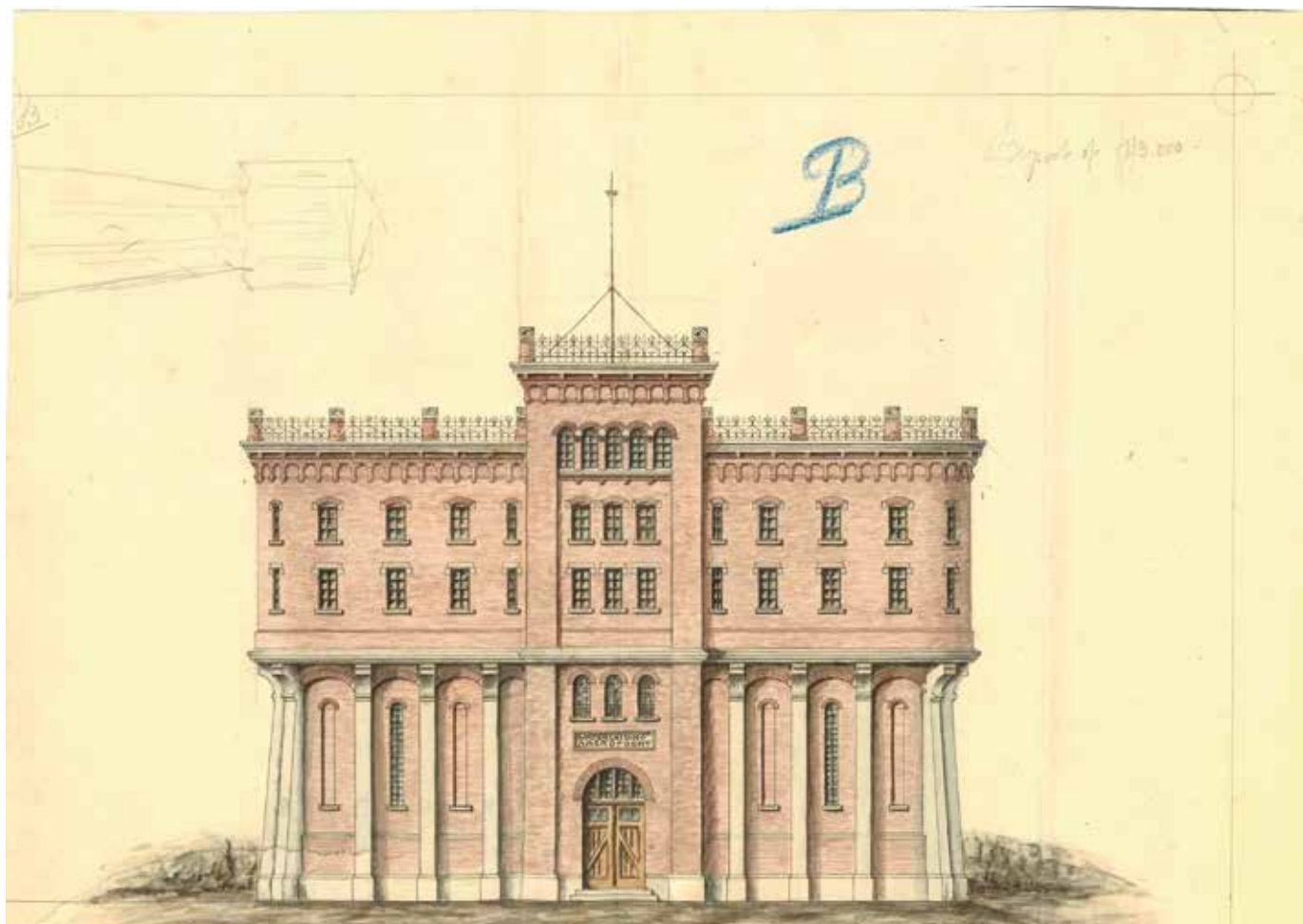
Dirk Steenbeek is senior collectiebeheerder van Archief Eemland.

OVERLIJDEN

Jan Francken zou op 17 mei 1664 in Amersfoort zijn overleden. Daarvoor is tot nu toe geen ander bewijs gevonden dan de benoeming van zijn opvolger als stadsmajoor op 18 mei 1664. In het archief van het gerechtsbestuur van Stoutenburg bevindt zich een akte waarin zijn erfgenamen verklaren dat hij in 1664 is overleden. Zijn weduwe Maria van de Boogaert heeft volgens diezelfde verklaring tot 1672 in Amersfoort gewoond. Daarna is zij vertrokken naar Amsterdam, waar ze in 1674 overleed en werd begraven in het graf van haar broer Jillis in de Nieuwezijds kapel.

Voor dit artikel is uitsluitend onderzoek gedaan in de door Archief Eemland beheerde archieven. Verder onderzoek zal ongetwijfeld meer bijzonderheden over Jan Francken aan het licht brengen. ●

Het teruggevonden dagboek is tot begin volgend jaar te zien bij Museum Flehite.

WATER VOOR DE STAD

Een toren met karakter

De watertoren van Amersfoort mag zich vanaf het allereerste begin in een grote belangstelling verheugen. Bij het ontwerp vroeg men zich toen af hoe de toren op zo'n prachtige plek, hoog gelegen naast de Galgenberg eruit moest zien. Nu zijn de inwoners van Amersfoort vooral benieuwd hoe een nieuwe functie in dit rijksmonument zal worden ingepast.

door MAX CRAMER

De plannen voor een watertoren in Amersfoort dateren uit 1911. Aan het college worden in november van dat jaar door gemeentearchitect en directeur Openbare Werken, C.G. Beltman (1880-1952), twee plannen voorgelegd, Plan A en B. In kosten ontlopen deze elkaar niet

Plan B voor de watertoren is een rechthoekig gebouw met afgeronde hoeken. Het bovendeel met kleine vensters wordt gedragen door een groot aantal zuilen.

veel, respectievelijk 43.000 en 46.000 gulden. Omdat de stemmen in het college staken, dienen twee wethouders een derde plan in, Plan C. Op 18 december 1911 komen deze drie ontwerpen in de raadsvergadering ter sprake; het *Amersfoortsch Dagblad* besteedt met maar liefst vier kolommen tekst daar uitgebreid aandacht aan.

DISCUSSIE

De discussie spitst zich toe op de vraag of de nieuwe watertoren het beeld op de Galgenberg mag bepalen en zo ja wat voor een uiterlijk de toren dan moet krijgen. Plan A betreft een rechthoekige toren met een aangebouwde traptoren, Plan B is een gebouw dat zich volgens de deskundigen echt als watertoren manifesteert en in Plan C wordt het reservoir door een aarden heuvel grotendeels aan het oog onttrokken. Lang waren de ontwerpen onvindbaar, maar door dit onderzoek is gebleken dat in ieder geval de tekening van plan B in Archief Eemland bewaard is gebleven.

PLAN B

Architectuurhistoricus Raymond Bijen heeft in zijn boek *Bouwen met Karakter* in 1997 al aangetoond, dat deze discussie aansluit bij een toentertijd landelijk architectuurdebat.

In de raad zitten twee zeer vooraanstaande architecten, die zich hierover uitspreken. Allereerst is het de Amersfoortse architect Herman Kroes (1864-1952) die plan B met klem als beste aanbeveelt, omdat het *'in zijn uitwendigen vorm en geledingen zijn bestemming verraadt. (...) Ondanks de vele moeilijkheden welke de natuurlijke hoogte van den berg oplevert, waardoor geen hoge toren geprojecteerd kon worden, geeft plan B ons een gebouw te zien, dat niet alleen duidelijk zijn bestemming aangeeft, doch hoogst praktisch is ingericht en door zijn bouwvorm het oog aangenaam aandoet'*. Deze toren bevat twee betonnen reservoirs met een inhoud van in totaal 600 m³. In het middendeel zijn de trap en de standleidingen opgenomen. De reservoirs rusten op een onderbouw met zuilenstelling. De vensters op de verdiepingen geven licht aan gaanderijen.

Ook de voormalige stadsarchitect W.H. Kam (1844-1925) komt tot dezelfde conclusie. Hij stelt dat een gebouw alleen aanspraak kan maken op *'eenige kunstwaarde, als het in zijn gedaante en proportiën zo goed mogelijk het doel uitdrukt, waartoe het bestemd is'*.

PLAN C

De heren Rijkens en Esveld breken een lans voor plan C, omdat zij plan B een 'afschuwelijk gebouw' vinden, dat het aanzicht van de Berg zal bederven. Zij hebben hun ideeën aan het papier toevertrouwd, maar pleiten ervoor dat deze door een onafhankelijke deskundige zullen worden uitgewerkt. Zij willen het reservoir in een acht meter hoge heuvel opnemen, waarin een zuilengang is ondergebracht. De architecten Kam en Kroes hebben hier geen enkel begrip voor en ontraden dat dit plan verder wordt uitgewerkt. Kam formuleert het scherp: *'Maar wat is het dan toch voor een gebouw? We weten het niet, 't moet voor de waterleiding dienen, maar dat kan men er van buiten niet aan zien. Het is dus een gebouw zonder karakter, alzoo een onwaarheid ... en kan nimmer het schoonheidsgevoel bevredigen'*. De raad gaat uiteindelijk met vijftien tegen twee stemmen akkoord met plan B, zij het dat hier nog wijzigingen in moeten plaatsvinden.

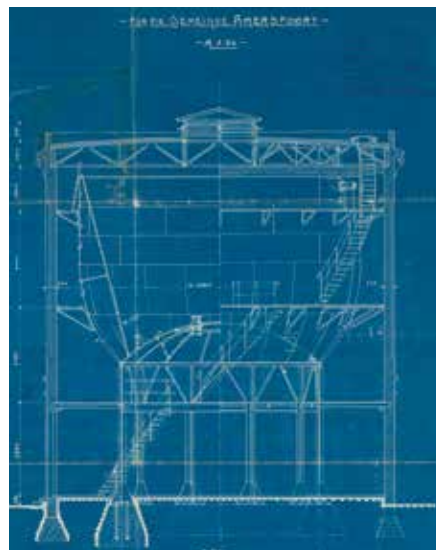
AANGEPAST PLAN

Plan B blijkt toch duurder te zijn dan geraamd, waardoor al in maart 1912 door Beltman en zijn adviseur ing. J. van Poelgeest een aangepast plan wordt ingediend. Hierbij zijn de twee betonnen waterreservoirs door een ijzeren vat van 750 m³ vervangen, waardoor de toren een ronde vorm heeft gekregen. Om de constructie heen is een steensmuur aangebracht. Het reservoir is van het

In een paar weken tijd is het ontwerp gewijzigd in een ronde toren.

(Links) Schetsontwerp, 26 maart 1912.

(Midden) Het door Aug. Klönne uitgewerkte reservoir heeft een boogvormige bodem.

(Rechts) Het definitieve ontwerp, met opengewerkte bekroning

zogenoemde type Intze-1, dat zich kenmerkt door een boogvormige bodem, die de krachten zijdelings naar de ondersteunende kolommen geleid. Dit type was ontwikkeld door de Duitse ingenieur Otto Intze (1843-1904). De tekeningen van het reservoir worden door Aug. Klönne uit Dortmund geleverd.

De watertoren is met zijn 17 meter één van de kleinste in Nederland. Alleen Arnhem (1893) en Harderwijk (1894) zijn met respectievelijk 12,5 en 16 meter minder hoog; de toren in Hilversum (1893) is 24 meter hoog.

UITVOERING

De architectuur van de Amersfoortse toren is strak en sober uitgevoerd. De onderbouw met rondboogdeuren en -ramen wordt door een geprofileerde lijst afgesloten. Daarboven, ter hoogte van het reservoir, bestaat de gevel uit een aantal teruggelegen velden met rondboogjes en daarboven is de kroonlijst, die bij de andere drie torens uit een uitkragend fries van rondboogjes bestaat, hier vervangen door een bakstenen bekroning met kanteelmotief.

Tijdens de uitvoering door het Amersfoortse aannemersbedrijf T. van Hoogevest is deze gesloten borstwering geopend. In de jaren twintig is deze borstwering weer dichtgemetseld en in 1947 zijn enkele vensters dichtgezet.

HERBESTEMMING

In 2015 heeft de toren zijn functie verloren en heeft de eigenaar Vitens een procedure ontwikkeld om een goede koper voor de watertoren te vinden. Een van de eisen

De watertoren tijdens de bouw (linksboven) en na oplevering.

Max Cramer is architectuurhistoricus bij bureau Monumentenzorg Amersfoort.

die de gemeente stelt, is dat het kenmerkende waterservoir van dit rijksmonument behouden moet blijven. Wel mogen aanpassingen plaatsvinden om het vat te kunnen gebruiken.

De eerste herbestemmingsplannen toonden een lifttoren naast de ronde toren en een opbouw met daarin een woning, maar deze plannen bleken niet haalbaar. Recent zijn de dichtgemetselde vensters weer van glas voorzien. Op dit moment wordt gewerkt aan nieuwe plannen en wellicht kan binnenkort het resultaat worden getoond. De bezoekers van de Open Monumentendagen kunnen dan zelf beoordelen of de watertoren zijn specifieke karakter heeft behouden. ●

Met dank aan de collega's van Archief Eemland en aan oud-collega Raymond Bijen

SANNE BEUMER DOET VERSLAG

Dagboek van een opgraving

Tussen 16 september en 22 oktober voerden de archeologen van het Centrum voor Archeologie een archeologisch onderzoek uit bij het toekomstige Landgoed De Horst, langs de Horsterweg in Leusden. Hoe gaat zo'n opgraving in zijn werk? Welke problemen komen ze tegen en hoe kunnen ze de onderzoeksvragen goed beantwoorden? Een dagboek speciaal voor de Kroniek.

door SANNE BEUMER

FOTOS SANNE BEUMER

MAANDAG 16 SEPTEMBER

Vandaag is het eindelijk begonnen. Na ruim 6 jaar plannen en vooronderzoek kan vandaag de eerste schop de grond in voor de opgraving ter hoogte van de Horsterweg nummer 21 in Leusden.

Het is direct raak. Tijdens de eerste haal wordt een spin-klosje (een hulpstuk voor het spinnen van wol) gevonden. Ook komen de eerste grondsporen al meteen in het zicht.

Zodra de plannen bekend waren, wisten we dat dit wel eens een interessant onderzoek kon worden. In hetzelfde gebied De Schammer, maar aan de andere kant van de Horsterweg, werden tussen 2007 en 2010 bijzondere vondsten gedaan. Tijdens de aanleg van de velden van de Hockey Club Leusden en het achterliggende natuur-

De eerste 'schop' gaat de grond in.

(Rechts) De eerste vondst: een spinsteentje.

gebied werden namelijk sporen gevonden van tien erven uit de Brons- en IJzertijd en drie erven uit de middeleeuwen. Het was te verwachten dat ook ten zuiden en ten oosten op dezelfde dekzandrug (natuurlijke verhoging in het landschap) meer erven zouden kunnen liggen. Dus ook ter plaatse van het te ontwikkelen 'Landgoed De Horst', achter Horsterweg nummer 21. Het vooronderzoek in de vorm van boringen en proefsleuven bevestigde dit idee en dus gaat de opgraving vol verwachting van start.

Locatie van de opgraving op de hoogtekaart. Geel is de dekzandrug met daarop de hockeyvelden en landgoed De Horst.

DONDERDAG 19 SEPTEMBER

Mooi weer deze week en inmiddels zijn al drie werkputten aangelegd. Hoewel er wel wat sporen in de putten lagen, bleken die allemaal natuurlijk te zijn. Op een mogelijk spiekertje (oplagschuurtje) na, nog geen sporen van grotere bebouwing. Een interessant spoor is een sloot die in een grote bocht loopt. Op de plek van de vierde werkput waren tijdens het vooronderzoek veel overblijfselen van bewoning gevonden, in de vorm van sporen van houten palen van boerderijen. Dus vol goede moed wordt de vierde werkput aangelegd en gelukkig komen de eerste (mogelijke) paalsporen tevoorschijn.

DINSDAG 24 SEPTEMBER

Ondertussen wordt binnen aan de Westsingel hard gewerkt aan de verwerking van de vondsten. Er is al veel aardewerk gevonden en dat lijkt uit het midden en laatste deel van de IJzertijd te komen, ongeveer 2500-2000 jaar geleden.

VRIJDAG 27 SEPTEMBER

Was het de afgelopen twee weken nog lekker weer, dat is nu toch echt afgelopen. Vooral donderdag was erg nat. Maar het werk moet gewoon doorgaan. We willen graag

Paalsporen worden ingekrast en ingemeten.

het landschap reconstrueren: wat werd verbouwd op de akkers en wat groeide nog meer in de directe omgeving van de bebouwing en de akkers? Eén van de manieren om dit uit te zoeken is pollenanalyse. Elke plant heeft een eigen vorm van pollen of stuifmeel, dat goed onder de microscoop kan worden bekeken. Door monsters te nemen van de goed dateerbare akkerlagen of de sloot die om de verhoging in het landschap is gevonden, komen we er hopelijk achter wat er heeft gegroeid en gebloeid in de IJzertijd. En zo zal het landschappelijke plaatje completer worden.

VRIJDAG 4 OKTOBER

Nat, nat, nat. Het regent erg veel en dat maakt het werk iets lastiger, maar we gaan gewoon door.

Aan de oostkant worden nog extra sleuven aangelegd. Hopelijk brengt dit iets meer duidelijkheid in de zwerm paalsporen, die voorsnog als een cluster van spiekers is geïnterpreteerd. Ook aan de westkant is inmiddels het onderzoek begonnen. Spannend, want dit deel leek tijdens het vooronderzoek nauwelijks sporen te bevatten. Omdat dit vlakbij het vorige opgravingsterrein van de Hockeyclub ligt, willen we kijken hoe dit deel in de IJzertijd ingericht was; lagen hier bijvoorbeeld akkers?

DINSDAG 8 OKTOBER

Lekker weer vandaag. Dat werkt toch een stuk fijner. Ook lijkt het er dan toch op dat paalsporen aan de oostkant van een boerderij afkomstig zijn. Er is veel van de oorspronkelijke bodem afgehaald, waardoor we van alle diepere sporen alleen de onderkant kunnen vinden. Dat is ook met de boerderij het geval, dus we houden nog een slag om de arm. Tijdens de uitwerking binnen zal pas duidelijk worden wat we precies hebben gevonden. Tegelijkertijd gaat het onderzoek aan de westkant ook verder. De oogst tot nu toe: twee spiekers.

DONDERDAG 17 OKTOBER

De laatste loodjes. Nog maar een paar dagen te gaan. Er worden geen nieuwe werkputten meer aangelegd. De laatste coupes (verticale doorsneden) worden gezet en ingetekend. De laatste profielen (wanden van de werkputten) worden beschreven en de graafmachine is al druk bezig met het dichtgooien van de werkputten die al onderzocht zijn. Nu maar hopen dat we niet in de laatste paar uurtjes een topvondst tegenkomen. Dat gebeurt immers wel vaker bij archeologisch onderzoek; de zogenaamde vrijdagmiddag 4-uur vondst is berucht.

DINSDAG 22 OKTOBER

Dat was het. Alle werkputten zijn volledig onderzocht en er kwam niets gekks meer tevoorschijn. De keten worden opgeruimd. De graafmachine gooit de laatste werkputten dicht en over een paar uur zal niemand kunnen vermoeden dat we hier in zes weken tijd een boerderij, een flink aantal spiekers, akkerlagen en sloten hebben gevonden. Binnen gaan we verder. Want kloppen de

Een doorsnede van de sloot.

Het slaan van pollenbakken, monsters voor pollenanalyse.

Ondanks veel regen gaan we door met het onderzoek.

interpretaties in het veld? Zijn er niet meer sporen van boerderijen gevonden en wat is die mysterieuze sloot nu precies? Ook worden alle vondsten gewassen en beschreven. Over een tijdje zullen de onderzoeksvragen in een rapport worden beantwoord en wellicht dat we er nog een kort artikel in de Kroniek aan wijden. ●

Sanne Beumer is beleidsarcheoloog bij het Centrum voor Archeologie. Zij schrijft dit stuk namens alle mensen die zes weken lang door wind en weer de opgraving hebben uitgevoerd.

Was getekend

In de 18e eeuw ontstond een enorme belangstelling voor beschrijvingen en afbeeldingen van steden, dorpen en bijzondere gebouwen als kastelen en buitenhuizen, veelal in hun landelijke omgeving. Tussen 1706 en 1797 verschenen zo'n 60 van dergelijke publicaties, soms in meerdere delen.

door BURCHARD ELIAS

Amersfoort was in de 18e-eeuwse topografische publicaties maar matig vertegenwoordigd. Dat impliceert echter niet dat tekenaars die stad niet bezochten. Er zijn diverse originele, getekende Amersfoortse stadsgezichten bekend, maar het moeten er veel meer geweest zijn. Enkele werden als ets in boeken gepubliceerd. Gelukkig waren er ook liefhebbers die tekeningen natekenden. Dat was natuurlijk goedkoper dan ze zelf aan te schaffen.

OP REIS DOOR NEDERLAND

Een vroeg voorbeeld daarvan in de collectie van Museum Flehite is het deel *Amersfoort en omgeving* van de Atlas Schoemaker. Deze was in 1910 geschonken door het toenmalige bestuurslid van de Oudheidkundige Vereniging A.M. Tromp van Holst. Andries Schoemaker (1660-1735) was een Amsterdamse textielhandelaar. Met name in de periode 1723-1732 trok hij door ons land. Dat was zeker geen sinecure. De wegen waren slecht, men kon gemakkelijk verdwalen of beroofd worden, en de herbergen waren schaars en vaak van matige kwaliteit. In grote boeken noteerde Schoemaker bijzonderheden over de plekken die hij bezocht en maakte daar tekeningen bij. Vaak naar de originalen van Cornelis Pronk (1691-1759) en diens leerling Abraham de Haen (1707-1748) die geregeld met Schoemaker meereisden. Wat betreft Amersfoort ging het om 24 tekeningen, vaak met het jaartal 1729 en een verwijzing naar De Haen. Helaas waren de tekeningen van Schoemaker gering, om het maar vriendelijk te zeggen.

NAGETEKEND

Veel beter waren de natekeningen van Amsterdammer Louis Philippus Serrurier (1706-1751) die zich thans in Het Utrechts Archief bevinden. In totaal 533 betreffen de gehele provincie Utrecht, waaronder zo'n 40 stuks

(Rechts) Andries Schoemaker, natekening van de Kamperbinnenpoort van Abraham de Haen.
(Onder) Abraham de Haen, Kamperbinnenpoort, 1729.

MUSEUM FLEHITE

MUSEUM FLEHITE

van Amersfoort en omgeving. Ook Serrurier verwees voor Amersfoort naar het jaar 1729 en daarnaast vooral naar Cornelis Pronk. Mogelijk zullen de tekeningen van de meester en de leerling elkaar niet veel ontlopen hebben. Het ging immers om het zo goed mogelijk vastleggen van een stadsgezicht en niet om persoonlijke artistieke impressies. Op die manier krijgen wij toch een beeld van de totale Amersfoortse productie van deze kunstenaars, ook al is die niet bewaard gebleven. Verrassend was het overigens dat in 1982 toch

nog een aantal originele tekeningen van De Haen en natekeningen door het museum verworven kon worden. Opmerkelijk was dat daarbij ook vier bladen met afbeeldingen van rouwborden in de Sint-Joriskerk zaten; de bladen waren ooit uit het deel van de Atlas Schoemaker verwijderd.

PAULUS VAN LIENDER

Heel betrouwbaar waren de illustraties in het boek van de Amersfoortse notaris Abraham van Bommel *Beschryving van de stad Amersfoort* (Utrecht 1760). De Utrechtse kunstenaar Paul van Liender (1731-1791) had hiervoor acht stadsgezichten getekend en gegraveerd. De eerste originele tekening kreeg Museum Flehite al in 1881 en een honderd jaar later konden er nog twee aangekocht worden. Er ontbreken er dus nog vijf. Van Liender kwam uit een artistieke familie. Hij en zijn broer Pieter Jan (1727-1779) kregen tekenles van

Paulus van Liender, *Buyten de Koppelpoort aan de Eem te Amersfoort 1758.*

Jan de Beyer, *De stad Amersfoort, van den Berg te sien, del. 21 Sept. 1749.*

hun oom Jacob (1696-1759) die ook tekende maar van beroep arts was. Van beide laatste is ook Amersfoorts werk bekend.

DE BEIJER

De in Zwitserland geboren Jan de Beijer (1703-1785) was één van de belangrijkste topografische tekenaars van zijn tijd. Veel van zijn tekeningen werden als etsen opgenomen in tal van publicaties. Hoewel hij veel gereisd heeft in de provincie Utrecht liet hij Amersfoort feitelijk links liggen. In

de museumcollectie bevindt zich een fraaie tekening van een gezicht op de stad vanaf de Berg met de galg, gedateerd 21 september 1749. Deze tekening is niet gepubliceerd als ets. Dat was wel het geval met een gezicht op Amersfoort vanaf de Eem uit 1751. Jan Casper Philips (voor 1700-1775) maakte er een ets van voor de *Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden...* (Amsterdam 1739-1803), een uitgave in 23 delen. Hendrik Spilman (1721-1784) etste twee tekeningen van de Heiligenberg voor *Het verheerlykt Nederland...* (Amsterdam 1745-1774, 9 dln.).

VIA JAPAN

Een wel heel bijzondere reis maakte een prent van Jan Bulthuis (1750-1801), gepubliceerd in diens *Vaderlandsche gezichten...* (Amsterdam 1786-1792, 3 dln.). Deze belandde op Deshima, een schiereiland in de

baai van Nagasaki in Japan. De Nederlanders mochten daar als enige buitenlanders (handels-)contacten onderhouden met de Japanners. Waarschijnlijk in opdracht van een van hen werd een doos (?) vervaardigd met een afbeelding van Bulthuis' prent in lak en parelmoer. Er is duidelijk sprake van een afbeelding van de Koppelpoort, gezien vanaf de Eem. Maar het bijschrift onder de prent luidde: Delft van de Vaart te zien! Bulthuis gebruikte voor zijn prent als voorbeeld een tekening van de Haagse kunstenaar Jacob Elias la Fargue (1735-1776 of later) die zich nu bevindt in het Statens Museum for Kunst in Kopenhagen.

LANDSCHAPPEN

Tot slot moet Utrechtse kunstenaar Nicolaas Wicart (1748-1815) worden genoemd. Hij gaf als geen ander

Japans lakpaneel met een gezicht op de Eem met Koppelpoort, naar een prent van Jan Bulthuis, circa 1800.

Burchard Elias is oud-directeur van Museum Flehite en publiceerde veel over de Amersfoortse geschiedenis.

steden en dorpen in hun landelijke omgeving weer. Het landschap was eigenlijk voor hem primair, met als gevolg dat zijn tekeningen wel erg op elkaar lijken. Op zijn Amersfoortse tekeningen is de Onze-Lieve-Vrouwetoren met enige moeite net te herkennen. Mevrouw M.W. Heijenga-Klomp, oud-conservator van Museum Flehite, publiceerde in 2003 een boek over het leven en werk van Wicart. Niet alleen als tekenaar, maar ook als porseleinschilder in de fabriek van ds. J. de Mol in Loosdrecht

JORDANUS HOORN

Waren er in de 18e eeuw geen Amersfoorters die hun stad met de tekenpen vastlegden? Eigenlijk niet. Alleen van Jordanus Hoorn (1753-1833) is een aantal topografische tekeningen bekend. Maar hij zal toch vooral als leermeester van anderen en vanaf 1795 als stadstekenmeester actief zijn geweest. Zijn tekeningen verschenen ook niet in druk. Opmerkelijk is Hoorns tekening van het Huis met de Paarse Ruitjes van Benjamin Cohen aan de Zuidsingel. De compositie met figuren en het bootje in de gracht is vrijwel identiek aan het schilderij van Jan Ekels de Oude (?) (1724-1781), dat enige jaren geleden werd ontdekt in een Australisch museum. Ekels beeldde het 17e-eeuwse pand af kort voor de verbouwing in ca 1780, Hoorn kort erna. Betrof het misschien een opdracht van Cohen zelf? ●

Lees meer in het boek Burchard Elias, *Amersfoort in beeld. Zes eeuwen stadsgezichten*, Amersfoort Bekking & Blitz 2019.

Bekijk de tekeningen en prenten uit de collectie van Museum Flehite via www.museumfleHITE.nl/collectie

(Boven) Jan Ekels de Oude (?), Het woonhuis van Benjamin Cohen aan de Zuidsingel, kort voor de verbouwing omstreeks 1780.

(Links) Jordanus Hoorn, Huis met de Paarse Ruitjes aan de Zuidsingel, vlak na de verbouwing omstreeks 1780.

Spaarvarkens hebben de toekomst

Met het vooruitzicht dat de rente waarschijnlijk nog jaren historisch laag zal blijven, zullen veel mensen zich afvragen wat ze met hun spaargeld moeten doen. Het Centrum voor Archeologie biedt een oplossing: een spaarvarken!

door **ARNOLD KORSTE**

Bij de opgraving in 1984 in de Kerkstraat werden een paar opvallende vondsten gedaan: in een afvalkuil werden maar liefst (de scherven van) vier spaarpotten gevonden. De inhoud van de kuil werd gedateerd op de tweede helft van de 16e eeuw. Twee spaarpotten zijn echte spaarvarkens, een model dat pas vanaf de late 16e eeuw bestaat. De spaarvarkens zijn gemaakt van lichtrood aardewerk en transparant geglaazuurd.

Van boven naar onder: origineel, mal, halffabricaat en de replica.

Archeologie was dit een goede reden om te kijken of het mogelijk was replica's van een van de spaarvarkens te maken.

Keramiste Elly van Leeuwen van Atelier Jera is gespecialiseerd in middeleeuws aardewerk. Zij denkt dat 'ons' spaarvarken is gemaakt door middel van twee mallen, waar de klei in wordt gedrukt. Daarna worden de twee helften aan elkaar gezet en verder afgewerkt. Elly van Leeuwen heeft voor ons twee van die mallen gemaakt en enkele vrijwilligers opgeleid, zodat we zelf spaarvarkens kunnen maken. Als u dit leest, staan de eerste spaarvarkens te drogen, zodat we ze binnenkort kunnen bakken!

FOTO'S ARNOLD KORSTE

Arnold Korste is vrijwilliger bij het Centrum voor Archeologie.

De Stichting Archeologie Amersfoort heeft het initiatief genomen voor het maken van de replica's en financiert dit project. Binnenkort zullen de spaarvarkens te koop zijn bij het Centrum voor Archeologie, Westsingel 46, iedere woensdag van 14 tot 16:30 uur. ●

TIMO PHOLOSITY

De vier spaarpotten uit de Kerkstraat.

SCHERVEN

Geld sparen doen mensen al vanaf de dag dat er geld bestaat. Een spaarpot van aardewerk is daarbij heel effectief, want je kunt niet bij het geld zonder de spaarpot kapot te maken. De verleiding om het spaargeld aan te spreken is daardoor niet zo groot. Dat neemt niet weg dat de meeste spaarpotten van aardewerk eindigen als scherven: in de Amersfoortse bodem zijn tot nu toe geen hele spaarpotten aangetroffen. Maar dankzij de restauratoren van het Centrum voor Archeologie zijn de verschillende spaarpotten weer in hun oorspronkelijke staat te bewonderen.

NIEUWE SPAARVARKENS

Tijdens de open middagen kunnen deze spaarvarkens op veel belangstelling rekenen. Voor het Centrum voor

Eindelijk erkenning

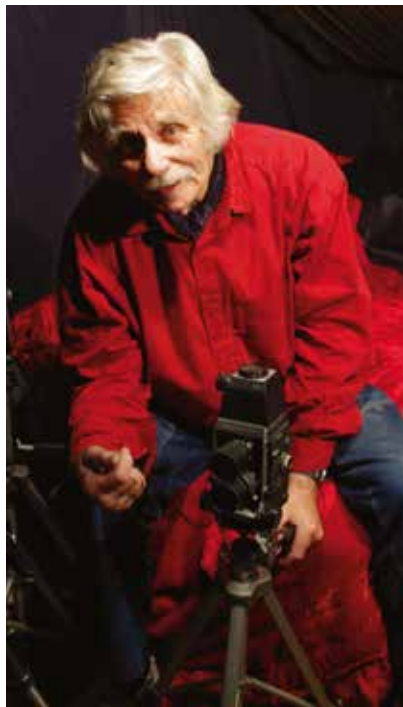
De Amersfoorter Atze Haytsma is een van de laatst levende getuigen van het kunstenaarsleven in Amsterdam tijdens de COBRA-tijd. Hij woonde in huis met Lucebert, kende Karel Appel en zat op een opleiding met Jan Wolkers. Nu is er een biografie over hem. Wat maakt hem tot een bijzonder kunstenaar?

door ROELOF MEIJER

Atze Haytsma (1929) is een veelzijdig kunstenaar. Hij is beeldhouwer, fotograaf en dichter. In al zijn werk komt 'de vrouw' terug, blote vrouwen. Hij zit ermee dat niet iedereen begrijpt dat het fotograferen van blote vrouwen voor hem niets met erotiek te maken heeft. 'De vrouw is voor mij een bijzonder wezen,' vertelt Atze, 'de vormen van de vrouw, de rondingen, ik vind zo'n vrouwenlichaam geweldig.' Als Atze zijn modellen ontvangt, neemt hij ze mee naar zijn studio in zijn huis in Kruiskamp. 'Toen mijn vrouw Mieke nog leefde, ontvingen we hen 's ochtends en ging Mieke eerst tekeningen maken, ook naakten. Daarna nam ik ze mee naar de studio voor de foto's. Ik ensceeneer niets. Ik geef aan dat ze op een natuurlijke manier moeten gaan zitten of liggen. Dat ze dat zonder gêne doen, vertrouwd, en dat ik dan gewoon plaatjes ga schieten.' Atze benadrukt dat het om vertrouwen gaat. 'Eerst zijn ze wat schuchter, maar heel veel modellen komen zelf terug. Of ze nog een keer mogen poseren. Inmiddels komen zelfs hun dochters poseren. Dat vind ik een mooi compliment.' Hij oogst lof bij de vrouwen en onder vakgenoten. Atze maakt zijn zwart-witfoto's op een 'ambachtelijke' manier, met filmrolletjes. Deze drukt hij zelf af: dat doet hij al heel wat jaren zo.

LES GEVEN

Het maken van foto's van blote vrouwen begon toen Atze in Utrecht les gaf in boetseren. De studenten leerden beeldhouwen en beeldhouwen is vooral kijken. Bij het maken van een foto van een studente voorkwam Atze elke discussie door altijd twee vrouwen aanwezig

te laten zijn. Zo zou hem nooit enig verwijt gemaakt kunnen worden. Hij ging les geven in Amersfoort en zo verhuisde hij begin jaren 60 van Amsterdam naar Amersfoort. Op een achternamiddag was hij zijn oud-klasgenoot van de Kunstnijverheidsschool Jo van Praag tegen het lijf gelopen. Jo haalde hem over om les te gaan geven aan Middeloo, de opleiding op sociaal-pedagogische grondslag die in 1946 in Amersfoort was opgericht. Aanvankelijk wilde Atze helemaal niet fulltime lesgeven; af en toe was prima. Maar Jo hield vol: hij liet de dag voor Kerst bij Atze een pakket lesboeken bezorgen, zodat hij als docent aan de slag zou kunnen. Toen Atze de boeken

begin januari terug wilde brengen, mislukte dat: Atze zou nog jaren verbonden blijven aan Middeloo.

KUNSTENAARSTIJD

Voor Atze was lesgeven aan Middeloo een kentering in zijn kunstenaarsbestaan. Tot dan toe had hij geleefd als 'zwerfer'. Zo woonde hij in een huis met Lucebert. Daar stond in het achterhuis een boom in de keuken, zodat als het waaide het hele huis bewoog. Atzes relatie met Lucebert had iets afstotends en ze communiceerden met elkaar in strofen. Ook ging Atze om met Karel Appel en Jan Wolkers. 'Jan Wolkers was een rotvent, die pikte van alles en de vrouwen waren bang van hem.' Talloze andere kunstenaars kwamen

**Roelof Meijer is
journalist en onder-
nemer.**

bij Atze en zijn vrouw over de vloer in 'het pakhuis' in Amsterdam en inspireerden elkaar. Het was Atzes 'kunstenaarstijd', van kort na de oorlog tot begin jaren 60, toen hij naar Amersfoort kwam. Hij leefde van project naar project, geld was er bij verrassing, er was geen vast inkomen en woonruimte was van secundair belang. Maar Atze hoorde er tot op zekere hoogte wel bij.

'HAKKEN'

Atzes grote frustratie is dat hij altijd 'een leven in de kantlijn' heeft geleid. Hij ontmoette de groten der aarde en mocht voor hen 'hakken', zoals hij dat noemt. Soms mocht hij mee naar de onthulling van een beeld, maar meestal niet. Dan werd er een foto gemaakt van de kunstenaar in kwestie, die met een beitel in de hand net deed alsof hij het beeld had gemaakt. 'De werkelijkheid was anders. Hij had het beeld met geen vinger aangeraakt. Alleen bedacht, alleen ontworpen, ik had al het handwerk gedaan'. Zo is er het Lieverdje in Amsterdam en het beeld op de Afsluitdijk: werk van Atze, waarvoor hij nooit de erkenning heeft gehad.

DRIEVOUDIG KUNSTENAAR

Na zijn pensionering als docent in 1987 kon Atze zich eindelijk weer fulltime met kunst bezig gaan houden. Hij pakte het beeldhouwen weer op. Sindsdien heeft hij veel naakten gemaakt van vrouwen, want zijn onderwerp is en blijft 'de vrouw'. Zijn huis in Kruiskamp staat er vol mee: naakten, bustes, portretten. Fotograferen doet hij ook nog steeds. Foto's zonder herkenbaar hoofd, opdat de kunst van het lichaam benadrukt wordt. Atze is drievoudig kunstenaar: elke nacht schrijft hij een gedicht. Inmiddels zijn er dat er duizenden, over zijn onderwerp 'de vrouw', over Mieke, zijn overleden vrouw en over poseren.

ERKENNING

Atze Haytsma is het voorbeeld van een kunstenaar in hart en nieren: kunst is zijn leven. In de biografie *Atze Haytsma, een leven in de kantlijn* lezen we over zijn moeilijke jeugd als onecht kind, over de beeldend kunstenaar die in het naoorlogse Amsterdam zijn weg heeft gevonden, over de docent die vele generaties studenten heeft leren kijken en die zelf elke dag geniet van het maken van kunst. Een maand voor zijn negentigste verjaardag kon hij in mei 2019 zijn biografie in ontvangst nemen. Als biograaf was het een eer om zijn biografie te mogen schrijven. ●

Roelof Meijer, *Atze Haytsma, een leven in de kantlijn*. Amersfoort: Ventura Group, 2019

75 jaar vrijheid

Vijfenzeventig jaar geleden kwam een einde aan vijf jaren van bezetting en onvrijheid. De ooggetuigen zijn inmiddels oud, hun herinneringen kunnen vervagen. Maar hun verhalen blijven waardevol, om een nog beter beeld te krijgen van die vijf bezettingsjaren.

door LYDIA EDELKOORT

Vijfenzeventig jaar is een mensenleven, twee generaties. Talloze ooggetuigen zijn inmiddels overleden, hun overerfde stukken dreigen zonder context en verhaal te geraken of worden weggegooid. Museum Flehite, Archief Eemland en Kamp Amersfoort zijn op zoek naar die verhalen en naar voorwerpen die ons beeld van die jaren verder kunnen verdiepen.

EVACUATIE

De oorlog begon voor de Amersfoorters met een evacuatie. Vanaf 10 mei 1940 reden treinen vol Amersfoortse evacuees naar Noord-Holland. Op zoek naar (beeld-)materiaal over die evacuatie stuitte ik op een website van Warmenhuizen met foto's van Amersfoortse evacuees. Bijzonder was de foto van een kraamvrouw in bed; de Amersfoortse vrouw was in Warmenhuizen bevallen van een zoontje. Helaas was de naam van de Amersfoortse familie onbekend. Wat een mooi beeld, maar helaas zonder enige context.

WWW.WARMENHUIZENINOUDEFOTOS.NL

Cor Quant als baakster bij de Amersfoortse familie Rijpert in Warmenhuizen, ca 14 mei 1940.

SUCCESVOLLE ZOEKTOCHT

De zoektocht naar de identiteit van die Amersfoortse boreling begon. Uiteindelijk kreeg ik een verslag uit de jaren 80 onder ogen van de Historische Vereniging Harenkarspel. In het huis van de familie Quant in Warmenhuizen werd Wim Rijpert geboren, een dag na de evacuatie. Na tien dagen reisde hij met zijn ouders en broertje weer terug naar Amersfoort. Een kartonnen doos van een Telefunken-radio diende als reiswieg. Die doos werd op het station van Alkmaar nog bijna door iemand gestolen. 'Houdt de dief! Mijn kind!' zou de vader hebben geroepen. Na de oorlog kwam Wim Rijpert nog af en toe langs bij zijn geboortehuis. Helaas is het huis gesloopt en Wim Rijpert spoorloos. Maar de foto heeft in ieder geval een verhaal gekregen, met dank aan Jet Quant.

EN NOG MEER?

Wie heeft er nog meer onbekende verhalen? Wie heeft er nog voorwerpen met een verhaal? Bijzonder hoeft het niet te zijn, wel Amersfoorts.

Stuur een email naar Lydia Edelkoort - conservator stadsgeschiedenis l.edelkoort@museumflehite.nl. ●

Amersfoort herdenkt en viert

Amersfoort herdenkt en viert in 2020 75 jaar vrijheid. Veel organisaties en mensen werken aan een indrukwekkend programma. Medio december publiceert de stuurgroep een activiteitenkalender op de website www.amersfoort.nl/project/amersfoort-75-jaar-vrijheid.htm

HERDENKEN

De Tweede Wereldoorlog had grote gevolgen voor de inwoners van Amersfoort. Vele stadsgenoten verloren hun leven. Meer dan 350 Joodse inwoners werden vermoord in de vernietigingskampen in nazi-Duitsland. Ruim 70 verzetsmensen verloren bij hun moedige werk hun leven. In Kamp Amers-

foort verbleven 37.000 geregistreerde gevangenen en 13.000 ongeregistreerde gevangenen. Het is van belang de historische momenten te herdenken en feiten en gebeurtenissen te blijven vertellen.

VIEREN

Het is belangrijk de vrijheid waarin we leven te benoemen en te vieren. Vrijheid is niet vanzelfsprekend. Het is nog steeds kwetsbaar en vraagt inzet van iedereen. Gesprekken over wat vrijheid voor iedereen betekent, ongeacht leeftijd of achtergrond, zijn dan ook een onderdeel van het totale programma van 75 jaar vrijheid.

DE FASCINATIE VAN... **Tessa Beckman**

” Veel van de fascinaties die ik heb, zijn terug te voeren tot 'mijn' stad, Amersfoort. Als ik door de binnenstad loop en kijk naar de structuur van de straten, de straatnamen en de gebouwen, dan vraag ik mij altijd af waar ze vandaan komen en welke betekenis zij een plek geven. Waarom is Amersfoort zoals zij is?

De geschiedenis van de stad laat me nooit los. Ik vind het fascinerend om te constateren dat Amersfoort zijn middeleeuwse karakter heeft behouden en je vandaag de dag nog steeds met een plattegrond uit de middeleeuwen door de stad kunt lopen. Eeuwenlang hebben ontelbaar veel mensen door dezelfde straten gelopen en dezelfde gebouwen gezien. Hoe gaaf is dat?!

Ook stadsgezichten vind ik mateloos interessant, zoals het *Gezicht op Amersfoort* van Matthias Withoos. Dit schilderij toont heel mooi hoe Amersfoort eruit zag in de 17e eeuw en hoe weinig de Amersfoortse 'skyline' de afgelopen eeuwen is veranderd. Dit ondanks de enorme groei die de stad kent en heeft gekend. Mijn fascinatie voor de historie en voor de binnenstad is met de paplepel ingegoten. Als kind al keek ik met mijn oma naar oude ansichten van Amersfoort: albums vol met afbeeldingen van de 'Keistad'. Beschreven in sierlijke handschriften door mensen die onder

Leden van de Oudheidkundige Vereniging Flehite vertellen hoe hun specialisme ook waarde heeft voor het Amersfoortse erfgoed.

de indruk waren van de schoonheid van de gebouwen, het plantsoen en de Onze-Lieve-Vrouwetoren. Niet verwonderlijk dus dat ik Erfgoedstudies wilde studeren en bij Monumentenzorg Amersfoort ging werken.

Geboren en getogen in Amersfoort verzamel ik het liefst alles dat met de stad te maken heeft, variërend van boeken tot afbeeldingen en miniatuurversies van Amersfoortse gebouwen. Thuis hangt zelfs sinds een aantal maanden een prachtig schilderij met daarop de oude Hellestraat én de Onze-Lieve-Vrouwetoren; wat mij betreft hét symbool van Amersfoort. Een echte blikvanger, die het verdient om zichtbaar te blijven in de toekomst.

Het is bewonderenswaardig hoe Amersfoort ondanks zijn groei zo authentiek is gebleven; een leefbare stad met zo'n mooi historisch centrum. In mijn werk zet ik mij in om anderen deze erfgoedwaarden óók te laten inzien, te koesteren en te gaan beschermen. Inzetten om de identiteit en cultuurhistorie van onze stad uit te dragen en te beschermen. Dát is voor mij de reden om lid te zijn van de Oudheidkundige Vereniging Flehite. Het zou eeuwig zonde zijn als er over meer dan honderd jaar een Amersfoorter is die géén enkele historische afbeelding of straatnaam meer kan thuisbrengen.

DE SCHENKING VAN... een particulier

Iedere schenking aan het museum is bijzonder, omdat iemand daarmee afstand doet van een voorwerp dat bijzonder genoeg is om opgenomen te worden in de museumcollectie. Een enkele schenking valt extra op.

Afgelopen voorjaar nam een makelaar in oude meesters contact met ons op. Zij wist in een Nederlandse nalatenschap van een olieverfschilderij, waar Museum Flehite misschien wel belangstelling voor zou hebben. Het betrof een schilderij van Cornelis Springer (1817–1891)

met een afbeelding van de Koppelpoort. Het is geschilderd op een mahoniehouten paneel, meet 47 x 62 cm en is gesigneerd en gedateerd (18)85. Aldus de officiële beschrijving. Lang hoefde de museumstaf niet na te denken: een Koppelpoort is altijd welkom, en zeker als het van een gerenommeerd schilder als Springer is. Maar er was nog een reden waarom dit schilderij zo bijzonder goed bij de museumcollectie past.

Het museum bezit immers Springers voortekening van zijn schilderij uit 1882 (zoek in de collectie museumfleHITE.nl/collectie). Samen vormen tekening en schilderij een bijzonder kunsthistorisch ensemble. Maar ook historisch is het schilderij van belang. Het toont immers de poort vlak vóór de restauratie door architect Pierre Cuypers en stadsarchitect W.H. Kam in 1885-1886. Een ander schilderij van vóór die restauratie is dat van Jan Weissenbruch (1822-1880), die ruim twintig jaar eerder, in 1860, de Koppelpoort afbeeldde. Beide schilderijen laten het gebruik van de poort zien, het toenemende verval en de noodzaak van die restauratie.

Het schilderij van Cornelis Springer van de Koppelpoort (boven). Daaronder (links) de voorstudie die Museum Flehite al in de collectie had en (rechts) het schilderij van de Koppelpoort door Jan Weissenbruch.

Eigenlijk betreft het geen schenking, maar een langdurig bruikleen aan Museum Flehite. De erven hebben het schilderij in ruil voor een gunstige belastingmaatregel immers aan de Staat der Nederlanden geschonken. In vaktermen heet dat de 120%-regeling. Het schilderij maakt nu deel uit van de Collectie Nederland, beheerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De Rijksdienst leent het weer uit aan het museum, zodat deze Koppelpoort uit 1885 aan het publiek kan worden getoond naast de Weissenbruch. Komt dat zien!

Flehite, historisch jaarboek voor Amersfoort en omgeving 2019

(Amersfoort, Stichting Flehite Publicaties) 20 (2019), isbn 978 90 820748 6 4, 176 pp., €18,90.

Cheyenne Wehren over een bijzondere schilderijenverzameling in huis Nimmerdor.

Addy Schuurman over de politieke democratisering in Amersfoort omstreeks 1890-1930.

Gerard Raven over de Oecumenische Raad van Kerken in Amersfoort (1954-1969).

Marjan de Man over Amersfoortse beeldhouwers in de Amsterdamse Gouden Bocht.

Jan Lodewijks over ontslagen Joodse gemeenteambtenaren in Amersfoort in maart 1941.

Hans Smit: Leescultuur in Amersfoort (1700-1900).

Jaaroverzichten 2018 van Monumentenzorg en Centrum voor Archeologie.

Richard Hoving, Josef Kotalla (1908-1979)

De beul van Amersfoort (Amsterdam, Uitgeverij Prometheus, 2019), isbn 9789044637236, 392 pp., €24,99.

Kotalla was de beruchtste kampbewaker van Kamp Amersfoort. Na zijn veroordeling werd hij een van de 'Drie van Breda', de drie laatste Duitse oorlogsmisdadigers die in Nederland een levenslange gevangenisstraf uitzaten. In deze biografie schrijft Richard Hoving op een meeslepende manier over deze 'mensch-duivel' in het Amersfoortse strafkamp en gedurende zijn gevangenschap.

Burchard Elias, Amersfoort in beeld : zes eeuwen stadsgezichten

(Amersfoort, Bekking & Blitz, 2019), isbn 978 6109 5248, 296 pp., €29,90. Prachtig kijk- en leesboek, grotendeels aan de hand van de

collectie stadsgezichten van Museum Flehite. Een interessante inleiding over de museumcollectie, die de auteur als oud-museumdirecteur bij uitstek kent. De 500 afbeeldingen zijn verdeeld over negentien the-

ma's als poorten en wallen, religieus leven, oorlog en vrede, nijverheid en buitenplaatsen.

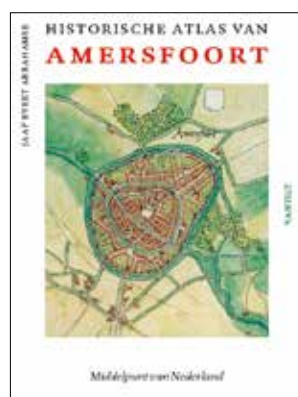
Wim van Schaik, In de maat en uit de pas: Utrechtse dorpsbesturen 1780-1813

(Hilversum, Verloren, 2019) isbn 9789087047658, 288 pp., €29.

Het leek dat er vanaf het jaar 1795 democratie en lokale autonomie zouden zijn. Maar de provinciale en stedelijke overheden raakten hun beleidsvrijheid voor een groot deel kwijt. Het boek beschrijft de ontwikkelingen in een aantal dorpsbesturen in de provincie Utrecht.

Jaap Evert Abrahamse, De historische atlas van Amersfoort

(Nijmegen, Uitgeverij Vantilt, 2019), isbn 9789460044472, 80 pp., €29,95. Het boek vertelt de geschiedenis van stad en omgeving in 35 hoofdstukken, aan de hand van oude en nieuwe kaarten, tekeningen, prenten, schilderijen en (lucht)foto's.

Chris Will, Sterk water. De Nieuwe Hollandse Waterlinie

(Utrecht, uitgeverij Matrijs, 2019), isbn 9789053455579, 192 pp., €24,95, verschenen in september. Rijk geïllustreerd

boek, herziene, geactualiseerde uitgave van het succesvolle standaardwerk Sterk Water. Tekst en beeld geven een breed inzicht in het ontstaan, de ontwikkelingen, de militaire werking en het huidige gebruik van de Hollandse Waterlinie.

AGENDA

Museum Flehite Westsingel 50/Breestraat 80 www.museumflehite.nl

t/m 26 januari 2020 Museum Flehite en Elleboogkerk: Armando in Amersfoort, tentoonstelling van onder andere de Kerncollectie Gemeente Amersfoort ter gelegenheid van Armando's 90e geboortedag.

t/m 26 januari 2020 Museum Flehite: Engelbert L'hoëst 100.

8 februari t/m 10 mei 2020 druksels van Hendrik Werkman.

Rondleidingen en lezingen, kinderworkshops zie museumflehite.nl/nieuws

Archief Eemland Eemplein Eemhuis 3e verdieping www.archiefeemland.nl

20 januari t/m 29 mei 2020 Amersfoort bevrijd! Vreugde en verdriet. Historische foto's, films en fragmenten uit dagboeken vertellen het verhaal van de oorlog en de bevrijding in Amersfoort. Gastconservator is Richard Hoving, journalist en auteur van de boeken Het Foute Kamp en Kotalla.

Centrum voor Archeologie Westsingel 46 www.centrumvoorarcheologie.nl

Iedere woensdagmiddag 14-16.30 uur Open huis en spreekuur

Wijkmuseum Soesterkwartier Sint-Bonifaciusstraat 61 www.wijkmuseumsoesterkwartier.nl

elke zaterdag 11-16 uur en op afspraak 033-4635661 gratis toegang.

Vanaf 4 januari 2020 expositie van oude schoenen, tassen en hoeden in het kader van het themajaar Oude Accessoires. Het gehele jaar door zijn er bijeenkomsten voor wijkbewoners om verhalen van vroeger op te halen.

Donderdag 12 december 20 uur De Brug: NGV-lezing door Sander van der Meer: Digitale nazorg. Wat blijft er on- en offline achter na overlijden?

Kerstvakantie 21 december t/m 5 januari 2020 Museum Flehite: kinderworkshops.

26 t/m 28 december 2019, 3-4 januari 2020 binnenstad, Museum Flehite en Sint-Joriskerk: Mirakels Amersfoort met het thema Het geheim van Johan van Oldenbarnevelt.

Zie www.mirakelsamersfoort.nl.

Zondag 29 december Wijkmuseum: afsluiting in Kerstfeer van het themajaar Rariteitenkabinet.

Dinsdag 21 januari 2020 20 uur Museum Flehite: OVF-lezing door Dick Haver Droeze: De 100-jarige Frisia-woningen en de planontwikkeling van het Bergkwartier.

22 januari t/m 2 februari 2020 voorplein Museum Flehite: Levenslicht tijdelijk lichtmonument ter herdenking van de slachtoffers van de Holocaust.

NGV lezingen in Centrum 'De Brug', Schuilenburgerweg 2, 20 uur, gratis toegang.

ontdekkouwwerhaal.nl/onze-afdelingen/amersfoort-en-omstreken/

OVF-lezingen in Museum Flehite, 20 uur, gratis toegang voor OVF-leden, €5 voor niet-leden. Zaal open 19.30 uur.

www.historisch-amersfoort.nl

Gildelezingen in Filalethes, Havik 29, 14-16 uur, gratis toegang.

Ontwerp Daan Roosegaarde. Zie www.4en5mei.nl/75-jaar-vrijheid/programma/stilstaan

Donderdag 23 januari 2020 20 uur De Brug: NGV-lezing door prof. dr. Marijke van der Wal: Leerrijke mobiliteit, koopmanszoon Michiel Heusch op Italiëreis.

Maandag 10 februari 14-16 uur Filalethes: Gilde-lezing door Willem Oxener over de grenzen van de stad.

Dinsdag 18 februari 2020 20 uur Museum Flehite: OVF-lezing door Simon Groot: Leven en werken van de Amersfoortse musicus Joannes Tollius (1550-1628).

Donderdag 20 februari 2020 20 uur De Brug: NGV-lezing door lezing van Bob Coret: Genealogie Online en Open Archieven.

Voorjaarsvakantie 22 februari t/m 1 maart Museum Flehite: kinderworkshops

Maandag 23 maart 2020 20 uur De Brug: NGV-lezing door Fouke Boss over het door hem ontwikkelde genealogieprogramma Centuriaal.

Dinsdag 7 april 14-16 uur Filalethes: Gilde-lezing door Willem Oxener over Park Randenbroek.

Vrijdag 17 april 2020 NGV-excursie naar het Waterliniemuseum Fort bij Vechten (Bunnik).

Donderdag 23 april 2020 20 uur De Brug: korte NGV-afdelingsledenvergadering en lezing.

Maandag 25 mei 2020 20 uur De Brug: NGV-lezing door Robert Philippo over Macht, Malaise en Migratie.

KRONIEK

verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting Flehite Publicaties.

U ontvangt het blad door lid te worden van:

■ Oudheidkundige Vereniging Flehite voor €30,-, waarbij u ook het jaarboek Flehite ontvangt;

■ Stichting Archeologie Amersfoort voor €25,- per jaar, met optie jaarboek Flehite.

Oudheidkundige Vereniging Flehite

Secretaris: Jan Carel van Dijk

Toscastraat 1 • 3816 TH Amersfoort

033 475 12 49

secretariaat@historisch-amersfoort.nl

www.historisch-amersfoort.nl

Museum Flehite

Postbus 699 • 3800 AR Amersfoort

033 247 11 00

info@museumflehite.nl

www.museumflehite.nl

Bezoekadres: Westsingel 50 en Breestraat 80

Open: di-zo 11-17 uur, ook tweede feestdagen

Afdeling 50/Monumentenzorg Amersfoort

Postbus 4000 • 3800 EA Amersfoort

033 469 48 16

ma.cramer@amersfoort.nl

Bezoekadres: Stadhuisplein 1

Open: ma-vr 9-17 uur

(graag op afspraak)

Archief Eemland

Postbus 4000 • 3800 AE Amersfoort

033 469 50 17

archiefeemland@amersfoort.nl

www.archiefeemland.nl

Bezoekadres: Het Eemhuis, Eemplein 73

Open: ma-vr 9-17 uur; inzien van originele stukken alleen op afspraak

Stichting Archeologie Amersfoort (STAA)

Centrum voor Archeologie

Westsingel 46 • 3811 BB Amersfoort

033 463 77 97

fme.snieder@amersfoort.nl

www.amersfoort.nl/archeologie

www.stichtingarcheologieamersfoort.nl

info@stichtingarcheologieamersfoort.nl

Open: wo 14-16.30 uur en op afspraak

Redactie

Max Cramer • Jan Carel van Dijk •

Lydia Edelkoort • Joanne Fokkema •

Francien Snieder • Dirk Steenbeek

Redactieadres

Lydia Edelkoort, Museum Flehite

Breestraat 80 • 3811 BL Amersfoort

l.edelkoort@museumflehite.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om artikelen in te korten en/of te herschrijven, zo mogelijk in overleg met de auteur.

Meningen verwoord in de artikelen zijn niet noodzakelijk die van de redactie.

Uitgave van de Kroniek wordt mede mogelijk gemaakt door

Van de
Burg & Strooij
www.burgstroom.nl restauratiebedrijf

<http://www.vandeburgtenstrooij.nl>